

Collectanea Sancti Martini
A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek
Értesítője 10.

Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményei
Pannonhalma, 2023

Szerkesztette
Dénesi Tamás

A szerkesztésben közreműködött:
Takács Melinda

Szerkesztőbizottság:
Dénesi Tamás, Fazekas István, Fejérdy András, Gárdonyi Máté,
Molnár Antal, Szovák Kornél, Zágórhidi Czigány Balázs

Az angol nyelvű összefoglalókat Tóta Péter Benedek készítette

Tartalom

I. Tanulmány

Sárossy Péter

„Urunk Jesus Kristus Kamaldulai Koronnájának” titkai.

Egy rózsafüzér-imádság kultusza a 18. századi Magyarországon.....9

II. Közlemények

Szoliva Gábor OFM

Pisky István tihanyi várkapitány 1585–1589 között írt számadáskönyvének kötéséről. Egy 14. századi *missale notatum* töredékei Pannonhalmán.....73

Pilikta László

A győri diákok Gyümölcsoltó Boldogasszony-kongregációjának tagsága a társulati album feljegyzéseinek tükrében (1631–1756).....101

Perger Gyula

Ábrahám kebelén. A Pannonhalmi Főapátság börtöne.....119

Vindus Melinda

Szent Benedek-kegyérmék

a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményéből..... 133

Prohászka László

Borsos Miklós művei Pannonhalmán..... 159

III. Szövegközlések

Perger Gyula

Daphnis köszöntése. Egy bakonybéli pásztorjáték 1823-ból 173

Borián Elréd OSB
Czuczor Gergely himnuszfordításai (1850–1851). Kritikai kiadás 201

IV. Forrás

Dénesi Tamás
Bencés testamentumok a 17–18. századból..... 263

Kisnémet Fülöp OSB
A II. Vatikáni Zsinatot követő liturgikus megújulás Pannonhalmán ...305

V. Szemle

Tóth Ferenc
Bruno Judic: L'Europe de saint Martin 319

Zágorhidi Czigány Balázs
Pelczéder Katalin: A Bakonybéli összeírás
mint nyelvtörténeti forrás.....327

Bakos Gergely OSB
Karthauzi (II.) Guigó: Levél a szemlélődő életről.
Tizenkét elmélkedés 331

Forgó András
Thomas Wallnig: Critical Monks. The German Benedictines.....335

Gárdonyi Máté
Hűség és megújulás. A szerzetesi élet Magyarországon 1950–2000 341

Szalai Béla
Közösségtörténet. Gereben Ferenc: „Elszálltak már, hajh, az évek...”
Egy pannonhalmi osztályközösség életútja 1956-tól 2021-ig.....347

Szoliva Gábrriel OFM

Pisky István tihanyi várkapitány 1585–1589 között írt számadáskönyvének kötéséről

Egy 14. századi *missale notatum* töredékei Pannonhalmán¹

A Pannonhalmi Főapátsági Levéltár értékes gazdaság- és hadtörténeti forrása a török hódoltság idején világi kézen lévő tihanyi vár egyik számadáskönyve, Pisky István várkapitány *Regestuma*.² A vár bevételeit és kiadásait megörökítő, 84 számozott lapból álló papír kéziratot 1585. március 27-én kezdték el vezetni, két nappal azután, hogy Pisky Tihanyba érkezett, és Mestery János kapitány után átvette hivatalát.³ A *Regestum* utolsó bejegyzése 1589. január 3-án kelt.⁴ A kézirat szövegéből először Rómer Flóris adott közre részleteket 1879-ben,⁵ majd 1905-ben Erdélyi László publikálta teljes terjedelemben, bőséges közreadói megjegyzéssel kiegészítve.⁶

A *Regestum*ban Erdélyi hét-nyolc kezet különböztet meg, melyek többsége vélhetően a kapitány szolgálatában álló deákoké. Néhányukat a szövegből név szerint megismerhetjük: Lőrinc, András, István, Kozma.⁷ A deákok jobbára a kapitány által diktált szöveget írták a könyvbe, ám néha saját nevükben is megfogalmaztak feljegyzéseket. Olykor a kapitány maga írt

¹ A tanulmány a HUN-REN BTK Zenetudományi Intézetének Régi Zenetörténet Osztályán működő Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport „MTA Lendület” projektjének keretében készült. E helyen köszönöm meg Dénesi Tamásnak, a Pannonhalmi Főapátsági Levéltár igazgatójának, hogy a töredékről készített fotókkal, a kézirat fizikai vizsgálatával és a rendtörténeti részletekről való tájékoztatással lehetővé tette a kutatás elvégzését és e tanulmány megszületését.

² PFL, Tihanyi Apátság Levéltára, Fasc. 37. nr. 1. A dokumentum a 17–18. században a tihanyi apátság levéltári anyagával került Pannonhalmára.

³ „Regestum incoatum / vigesimo septimo Martij / 1585.”, ld.: ERDÉLYI (1905), 133–134., valamint PRT X. 169.

⁴ ERDÉLYI (1905), 227.

⁵ RÓMER (1879).

⁶ ERDÉLYI (1905); PRT X. 169–220.

⁷ Erdélyi hol öt-hat, hol hét-nyolc kezet említ, ld.: ERDÉLYI (1905), 133., 143–145.; PRT X. 169., 178–179.

a számadáskönyvbe, de ez utóbbi kivételesnek számított.⁸ A kézirat tehát elsősorban a várban élő deákok kezében forgott, és feltételezhetjük, hogy ők voltak felelősek állagának megőrzéséért, sőt talán pergamenkötését is egyikük készítette. A korabeli deákok már gyerekkorukban megtanulhatták, hogy gyakran használt könyveknek miként készítsenek kötést középkori kódexek lapjaiból, ahogy azt ecsedi Báthory István országbíró 1603-ban kelt végrendeletének sokszor idézett részlete érzékletesen jelzi: „az öreg könyveket [...] metéllyék ki és osszák iskolába való gyermekeknek, könyvet belekötni jó lészen.”⁹

Mindazonáltal nem csak deákok készítettek pragmatikus célból pergamenkötést a 16–17. században. Nagy számban ismertek az említett időszakból középkori kódextörédek felhasználásával készített, képzett mesterek kezéből kikerült könyvkötések is. Ezeknél általában azért döntöttek másodlagos nyersanyag használata mellett, mert a beírt pergamen olcsóbb volt az újonnan kikészített bőrnél, viszont ahhoz hasonlóan védte a bekötendő könyvet.¹⁰

Fizikai jellemzők és betűírás

A *Regestum* kötését bizonyosan nem könyvkötő mester készítette, sokkal inkább egy deák gyakorlatias megoldásának tűnik. A számadáskönyv egykori bekötője egy középkori kottás misekönyv pergamenlapjait varrta több rétegben a gerinchez, hogy megóvja velük az irkafűzéssel egyetlen ívfüzetbe összefogott papíroldalakat.¹¹ (Lásd a képmellékletet a tanulmány végén.) Noha ma a *Regestumot* csak egy teljes bifólium borítja, tehát egy előoldali (fol. A) és egy hátoldali (fol. B) levelet találunk rajta, a nyersanyagként használt kódex egy másik levele (vagy bifóliuma) is bizonyosan a bekötő keze ügyében volt; ez utóbbiból három töredék maradt fenn. A gerincet kívülről

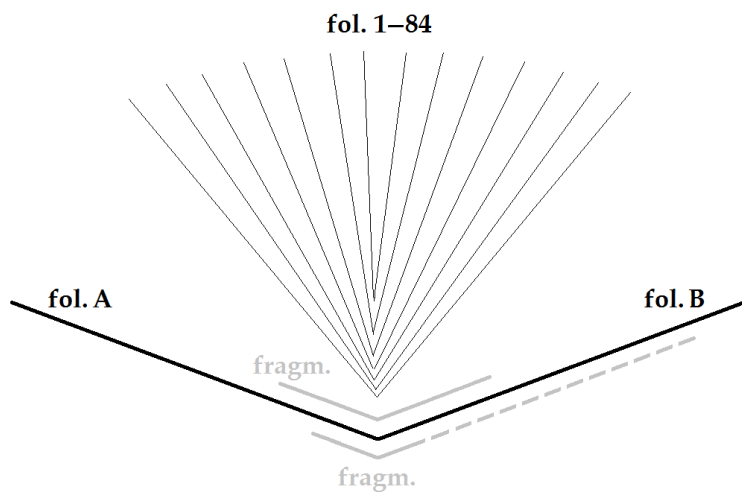
⁸ ERDÉLYI (1905), 143.; PRT X. 178.

⁹ *Ecsedy Báthory István végrendelete*, 36. Idézi: SZENDREI (1981), 15.; TÓTH (2007), 92.; *Antiphonale Varadinense*, 28. stb.

¹⁰ Tudtukon kívül e könyvkötők tették lehetővé a 20. század második felében szárnyra kapó és napjainkban is komoly eredményeket hozó középkori töredékkutatás, a fragmentológia művelését. A kutatás problematikájáról jó összefoglalást ad TÓTH (2007), 87–100. A magyarországi középkori fragmentológiai kutatást Mezey László professzor indította el 1974-ben. Az általa kijelölt úton dolgoznak a HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport tagjai (http://www.fragmenta.oszk.hu/fragm_hu_publikaciok.htm). A középkori zenei töredékkutatást – részben a Mezey csoportjával való együttműködés során – Szendrei Janka és Dobszay László alapozta meg hazánkban. Munkájukat a Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport (<http://fragmenta.zti.hu>) folytatja. (A letöltések ideje: 2023. nov. 5.)

¹¹ A papír ívfüzet lapjaihoz idővel számos helyen további papírlapokat ragasztottak, de újabb ívet nem adtak hozzá.

erősítő pergamencsik, amelyet a bekötő a borítóval együtt öltött át, a szóban forgó levélből származik. A fűzést fejnél és lábnál két keskeny pergamentöredék belülről is erősíti. Ezeket – a gerinccsik írás- és kottanyomai alapján – ugyancsak a szóban forgó levélből hasították ki. A gerincen lévő csík és a fűzést erősítő töredékek pontosan összeillenek. A borító felépítését az 1. ábra szemlélteti. A szaggatott vonal a levágott részeket jelzi, míg a szürke színezés a gerincen lévő csík és a két, fűzést erősítő pergamentöredék összetartozását szemlélteti.

1. ábra. A Pisky István *Regestum*át borító pergamentöredékek elhelyezkedése a könyvtesten

A 20. század közepe táján a *Regestum*ot átkötötték, és akkortól egy gyenge minőségű vászonkötés fedte. E nem túl szakszerű művelet előtt a használatból megviselt lapokat (talán több lépésben) különböző vastagságú és minőségű papírokkal javították, számos ív szélét papírcsíkkal „keretezték”, a kötést pedig helyenként vászonnal is megerősítették.¹² A *Regestum* mai állapota az 1993-ban elvégzett, legutóbbi restaurálás során alakult ki. Ennek célja a szükséges állagmegóvás és tisztítás mellett az eredetihez közelebbi állapot visszaállítása volt: ekkor a vászonkötést eltávolították, a lapokat és a borítót szakszerűen megtisztították, javították, a kötetet újrafűzték.

Szendrei Janka jegyzetei között található négy, a *Regestum* borítójáról az 1970-es években (?) készült fekete-fehér xeroxmásolat; az egyikén jól ki-

¹² Fehrentheil Henriette szíves szóbeli közlése alapján. A korábbi, gyenge vászonkötésben szintetikus ragasztót is azonosítottak a legutóbbi restaurálásakor, innen tudható, hogy a 20. század közepén készült.

vehető, hogy a gerincen lévő pergamencsík jelenleg szabadon lévő szélei egykor hosszú, görbe vonalon haladó öltésekkel a borítóhoz voltak varrva. E megoldás vélhetően még a 16. század végi bekötő keze munkája volt. Az 1993-as restauráláskor a cérna már nem volt meg, így a gerinccsíkot – a mai kutató szerencséjére – utóbb nem varrták vissza a borítóra, ezért a rajta fennmaradt írás teljes terjedelmében hozzáférhető. A túvel ejtett lyukak egyébként ma is láthatók a gerinccsíkon és a borítón. A *Regestum* eredeti kötése tehát leginkább abban különbözhetett a mai állapottól, hogy a gerincen lévő második pergamenréteg az említett varrás következtében szorosan rásimult a borítóra.

A belső fűzéserősítő töredékek – amelyek a gerinccsíkkal közös levélből valók – tiszták és épek, vagyis kezdettől a kötés belső részében helyezkedtek el, időlegesen sem lehettek a sokat használt kötet borítójának részei. Ezzel szemben a borító kívül meglehetősen szennyezett, kopott és a használattól számos helyen elszakadt – ami a legutóbbi, szakszerű restaurálás ellenére is szembetűnő –, csak a gerinc melletti részei tisztábbak, ahol a korábban rávarrt második réteg megóvta a szennyeződéstől. A *Regestum* kötése tehát vélhetően a jelenlegi struktúrával készült: a kódex egyik levelét a bekötő vághatta szét, hogy két kisebb töredékével a fűzést erősítse, egy hosszúkás harmadikkal pedig a gerincet tegye ellenállóbbá.

A kötés belsejében lévő kisebb töredékek összetartozása, valamint a fejnél bevarrt darab gerincen lévő csíkhöz való illeszkedése csak az írásnyomok aprólékos vizsgálatával igazolható. Alább részletesen foglalkozunk a *Regestum* kötéseként megőrzött egykori kódex liturgikus tartalmával, itt csak annyit bocsátunk előre, hogy a borító és a töredékek nem folytatólagosak, bár nem is esnek egymástól túlságosan messzire a kalendáriumban. A kódex eszerint a *Regestum* kötésekor, 1585 táján már darabokban volt.

A borítóként szolgáló beírt középkori pergamen kéthasábos kottás misekönyvből (*missale notatum*) származik. A jelenlegi fólióméret 335×226 mm, amely a körülvágás miatt valamelyest kisebb lehet az eredetnél; az írástűkör 277×186 mm; a kolumna mérete a kotta és szöveg mennyisége szerint változik – $277\text{--}262 \times 86$ mm –, és a két hasáb szövegsorainak sűrűsége is gyakorta eltér. A változó méretek és elrendezés jelzi, hogy a töredék nem reprezentatív kéziratból származik. Díszítettsége ennek megfelelően nem kiemelkedő, egyszerű, vörös színű, lombard stílusú iniciálékat tartalmaz.

A *missale notatum* betűírása enyhén ívelt gótikus könyvirás (*gothica textualis*). A szkriptor már zártan írta az *a* betűket, szóvégi hosszú *s* betűket (*ſ*) nem használt, így munkája nemigen készülhetett a 13–14. század fordulója előtt. Mindez összhangban van a könyvműfajjal, hiszen *missale notatum*ok a 12. század végétől a 14. század közepéig készültek nagyobb számban. A könyvműfaj történetében késeinek számító hangjelzett misekönyvvel van tehát

dolgunk. A miseliturgia minden összetevőjét (a könyörgéseket, az olvasmányokat és a zenei tételeket) tartalmazó könyvtípust alapvetően nem a miséző pap használta, nem gyakorlati könyvnek szánták, hanem a hagyomány írásbeli összegzésének, egyfajta „liturgikus summának”. Az ilyesféle források mintapéldányul szolgálhattak másféle típusba tartozó szerkönyvekhez: szöveges misekönyvhöz, lektionáriumhoz vagy épp graduáléhoz.¹³ Töredékünk (a továbbiakban: Pisky-féle töredék) nem egy professzionista szkriptorium terméke lehet, megjelenése alapján egy szerényebb intézmény műhelyéből kerülhetett ki, ám könyvműfajának fentebb említett funkcióját így is betölthette.

A margókon és a kolumnák között helyenként kora újkori bejegyzéseket (számításokat, jegyzeteket, tollpróbát) találunk, amelyek minden bizonynyal a *Regestumot* vezető deákok kezétől valók.¹⁴

Liturgikus beosztás

Erdélyi közölte először gazdaságtörténeti elemzésének elején, hogy a Pisky-féle *Regestum* kötése „rubrumos és neumahangjegyes két hártya levele”; ugyanitt hozzáfűzi, hogy a „fedőlevél első oldalán kopott gótírással befejeződik Szent Tamás püspök és vértanú miséje (decz. 29.); utána következik a karácsony nyolcadába eső vasárnap miséje, mely az utolsó imádságnál megszakad; a hátulsó hártylevélen mindjárt vízkereszt II. vasárnapjának evangéliuma kezdődik s a külső oldal írása III. vasárnap leczkájével szakad meg. Négy vonalas neumák jelölik meg mindegyik misében az introitus, graduale, offertorium és communio dallamát.”¹⁵ Rövid leírását többször

¹³ A középkori miseliturgia különféle szolgálataihoz és azok sajátos helyszíneire tartozó szövegek és dallamok egymás mellett jelennek meg a *missale notatumok*ban. Nem nagyon képzelhető el, hogy a szertartás egyes szereplői egymásnak adták volna e kéziratokat. A tényleges liturgikus használatra készített könyvekbe ehelyett egy-egy szolgálattevőhöz, helyszínhez vagy cselekményhez köthető tételeket foglalták bele (pl. evangelistarium, epistolarium, lectionarium, graduale, sequentiale, cantatorium, processionale stb.). A *missale notatumok* szerepéről ld. még: HUGHES (1982), 122–123.; HILEY (1993), 319–320.; FÖLDVÁRY (2008), 199–200. Végül inséges időben, vagy amikor más okból nem állt rendelkezésre megfelelő könyv, természetesen a *missale notatumok* is válhattak gyakorlati szerkönyvvé.

¹⁴ A fol. A^v két kolumnája között és a margón, a középkori szöveg írásirányával ellentétesen matematikai számítások sorakoznak, ami teljességgel életszerű egy számadáskönyv borítóján. Ugyancsak a két hasáb közti üres területre valaki a „Sanctus / sanctus / d[omi]nus deus / Sabaoth” szavakat írta, utalva talán arra, hogy a kódextöredék liturgikus könyv része volt egykoron; e bejegyzés sem készülhetett a kódex használati idejében.

¹⁵ ERDÉLYI (1905), 133–134.; PRT X. 169–170. Az ünnepeket (Szent Tamás püspök miséje kivételével) a gerinccsokra és a borító margóira írt 20. századi ceruzás bejegyzések is jelzik: „Dom. infra octavam Nativitatis” (a gerinccsik előoldalán); „Dom. II. post Ep.” (fol. B’); „Dom. III. post Ep.” (fol. B’). Leginkább Szigeti Kilián kézírására hasonlítanak.

idézték, tartalma megjelenik a *Regestum*ról szóló legújabb katalógusokban is,¹⁶ noha e vázlatos leírás pontosítható. A borítótöredék liturgikus tartalmával és zenei elemzésével Szendrei Janka és Dobszay László foglalkozott először részletekbe menően,¹⁷ alább az ő eredményeiket is figyelembe véve adunk legutóbbi vizsgálatunk fényében teljesebb elemzést.¹⁸

A Pisky-féle töredék liturgikus tartalmát az 1. táblázat közli: előbb az előoldali (fol. A^{r-v}), majd a hátoldali levél (fol. B^{r-v}), végül a gerinccsík és a fűzéserősítő töredékek (fragm.) tételei kerülnek sorra. Az adott liturgikus naphoz (dies) tartozó tétel kezdőszavai (incipit) mellett a tétel műfaját (genus) is megadjuk.¹⁹ A műfaji oszlopban szürke háttér jelzi a kottázott énektételeket.

folio	dies	genus	incipit
A ^r	Silvester pp.	Off	[Inveni David servum meum... manus enim] mea auxiliabitur
A ^r	Silvester pp.	Secr	Sancti tui nos Domine
A ^r	Silvester pp.	Comm	Beatus servus
A ^r	Silvester pp.	PostC	Praesta quaesumus omnipotens Deus ut de praeceptis muneribus
A ^r	D in OctNat	Intr	Dum medium silentium. Ps. Dominus regnavit
A ^r	D in OctNat	Or	Omnipotens sempiterna Deus dirige actus nostros
A ^r	D in OctNat	Ep	Fratres. Quanto tempore (<i>Gal 4,1-7</i>)
A ^{r-v}	D in OctNat	Gr	Speciosus forma
A ^v	D in OctNat	All	V. Dominus regnavit decorem indutus
A ^v	D in OctNat	Ev	In illo tempore. Era[n]t Ioseph et Maria (<i>Lk 2,33-40</i>)

¹⁶ SZOVÁK (1996), 257.; *Paradisum plantavit*, 210.

¹⁷ SZENDREI (1981), 104. (F 345). Szendrei és Dobszay kiadatlan töredékkutatási jegyzeteit – köztük a Pisky-féle *Regestum* kötéséről (F 345) szólókat is – a HUN-REN BTK Zenetudományi Intézetének Régi Zenetörténeti Osztályán őrzik az ún. „Szendrei-szekrény”-ben.

¹⁸ A középkori magyarországi források liturgikus összevetéséhez és főként a nemzetközi tekintéshez kutatásunk során elengedhetetlen segítséget nyújtott az ELTE Liturgiátörténeti Kutatócsoport által létrehozott és fejlesztett Usuarium adatbázis: <https://usuarium.elte.hu/>. (A letöltés ideje: 2023. nov. 5.)

¹⁹ A műfajok (genus) rövidítései: Intr – introitus, Or – oratio (collecta), Ep – epistola, Gr – graduale, All – Alleluja, Tr – tractus, Ev – Evangelium, Off – offertorium, Secr – secreta, Comm – communio, PostC – postcommunio.

folio	dies	genus	incipit
A ^v	D in OctNat	Off	Deus enim firmavit
A ^v	D in OctNat	Secr	Muneribus nostris quaesumus precibusque
A ^v	D in OctNat	Comm	Tolle puerum et matrem
A ^v	D in OctNat	PostC	Haec nos quaesumus communio
B ^r	D2 post Epi	All	V. [Laudate Deum omnes angeli eius... virtutes] eius
B ^r	D2 post Epi	Ev	In illo tempore. Nuptiae factae sunt (<i>Jn 2,1–11</i>)
B ^r	D2 post Epi	Off	Iubilate Deo universa terra
B ^r	D2 post Epi	Secr	Oblata Domine munera sanctifica
B ^{r-v}	D2 post Epi	Comm	Dicit Dominus implete
B ^v	D2 post Epi	PostC	Augeatur in nobis Domine
B ^v	D2 post Epi	PostC	Auxiliare Domine temporibus nostris
B ^v	D3 post Epi	Intr	Adorate Deum omnes angeli eius. Ps. Dominus regnavit
B ^v	D3 post Epi	Or	Omnipotens sempiternae Deus infirmitatem nostram
B ^v	D3 post Epi	Ep	Fratres. Nolite esse prudentes (<i>Róm 12,16–21</i>)
fragm.	D6o	Ep	[Fratres. Libenter suffertis] (<i>2Kor 11,19–33; 12,1–9</i>)
fragm.	D6o	Gr	[Sciant gentes]
fragm.	D6o	Tr	[Commovisti Domine]

1. táblázat. A Pisky-féle töredék liturgikus tételei

Az első azonosítható liturgia, amely a töredéken fennmaradt, Szilveszter pápa december 31-i miséje: az előoldal *rectója* (fol. A^r) az offertorium végével kezdődik. Erdélyi – és nyomában mások – Becket Szent Tamás december 29-i miséjének vélték.²⁰ Dobszay a töredékről írt jegyzetében Szilvesztert említ,²¹ és kutatásunk is ezt erősítette meg. Némiképp szokatlan, hogy a karácsony nyolcadába eső vasárnap anyaga, amely az első kolumna alján kezdődik, december utolsó napja után következzen; helyette általában Becket Szent Tamás miséje után szerkesztik, bár az előbbi megoldás sem példa nélküli a magyarországi szerkönyvekben.²² Szilveszter pápa ünnepére az egyes szokásrendek jobbra a hitvallók közös tételeiből (*commune confessorum*) válogatnak, míg Becket Szent Tamás ünnepére a vértanúkéből (*commune martyrum*). A töredék Szilveszter-miséjében olvasható offertorium (*Inveni David*) és *communio* (*Beatus servus*) következetesen így szerepel középkori misszáléink döntő többségében, a választott *secreta* (CO 5357 *Sancti tui Domine nos quaesumus ubique*) és a *postcommunio* (CO 4485 *Praesta quaesumus omnipotens Deus ut de praeceptis*) azonban kifejezetten ritka.²³

A karácsony nyolcadába eső vasárnap tételrendje egységes a középkori magyarországi hagyományokban. Töredékünk e szilárd beosztástól két könyörgésnél tér el (fol. A^{r-v}): *Circumcisio Domini* (jan. 1.) ünnepéről kölcsönzi a *secreta* (CO 3511 *Muneribus nostris quaesumus precibusque*) és a *postcommunio* (CO 2841 *Haec nos quaesumus communio*) szövegeit.²⁴ A rubrikátor ugyanezen napnál az evangéliumi perikópát Máténak tulajdonította („*Secundum Matthaeum*”), holott lukácsi szöveg; a hibát nem javították. A beírt Alleluja-dallam részleteivel alább foglalkozunk.

A töredék hátoldali levelének *rectója* (fol. B^r) a vízkereszt utáni második (*Omnis terra*) vasárnapkal folytatódik, az Alleluja vége látszik az első ko-

²⁰ ERDÉLYI (1905), 134.; PRT X. 170.; SZOVÁK (1996), 257.; *Paradisum plantavit*, 210.

²¹ Ld. a „Szendrei-szekrény” F 345-ös dossziéjában.

²² Esztergom liturgikus könyvei például Szilveszter pápával kezdik a szanktorálét, így nem karácsony nyolcadában közlik miséjét. Az 1487-ben nyomtatott pécsi misszáléban viszont töredékünknek megfelelő sorrendben, Szilveszter pápa miséje után következik a karácsony nyolcadába eső vasárnap, vö. MQui fol. 17^v–18^r.

²³ A 13. század első felében másolt zágrábi *missale notatum*ban ugyan az említett orációk szerepelnek, az offertorium azonban egy másik kommunis tétel (*Veritas mea*), ld.: MNZag fol. 189^v–190^r. Ehhez hasonlóan az 1300 körül másolt és ma Isztambulban őrzött *missale notatum* anyagában a *communio* (*Domine quinque*) mutat eltérést, ld.: MN1st_60 p. 259. A szűkebb és tágabb esztergomi hagyomány szerkönyveiben általánosan az *Adesto Domine supplicationibus secretat* (CO 100, „*beati Silvestri*”) és a *Quaesumus omnipotens Deus ut hodiernae sollemnitatis munus* *postcommuniót* (CO 4884) találjuk, ld. pl.: MNS fol. 204^v, MPos_94 fol. 220^r; MQui fol. 18^r, MZag fol. 146^v stb.

²⁴ Ezen asszignáció az Usuarium adatbázis forrásai között egy burgundi csoportban követhető; Földváry Miklós István véleménye szerint a kifejezetten archaikus, prehadrián szakramentáriumokra jellemző. A magyar hagyományokban döntően a *Concede quaesumus omnipotens Deus ut oculis secretat* (CO 723) és a *Per huius Domine operationem* kezdetű *postcommuniót* (CO 4180) írták elő a karácsony oktavájába eső vasárnapra.

lumna elején. A fol. A és B között az egykori kódex minden bizonnal közölte Urunk Körülmetélése (Circumcisio Domini), vízkereszt vigíliája, ünnepnapja, a vízkereszt utáni első vasárnap és vízkereszt nyolcadának liturgikus anyagát, amely körülbelül négy levélre fért rá. Eszerint vizsgált töredékünk további két bifoliumot fogott közre egykori ívfüzetében.

Az *Omnis terra*-vasárnap Alleluja-asszignációja variábilis a vizsgált magyarországi szerkönyvekben: 13–14. századi forrásaink a *Laudate Deum omnes angeli eius* verzusú tételt írják elő,²⁵ míg a későbbi, nyomtatott források a *Dominus regnavit exsultet terra* verzusút.²⁶ Töredékünk a korábbi csoporttal tart. Az evangéliumi perikópa rubrikája itt is hibás, hiszen a jánosi szöveget Máténak tulajdonítja („Secundum Matthaeum”). A vasárnap secretájánál az Európa-szerte általános tételt találjuk a töredéken (CO 3576 *Oblata Domine munera sanctifica*), míg Esztergom és vonzásköre e szerepben egy lényegesen ritkébbat használt (CO 6051b *Ut tibi grata sint Domine munera*).²⁷

A Pisky-féle töredék legkülönlegesebb tétele a vasárnap széles körben használt postcommuniója (CO 357 *Augeatur in nobis Domine*) után bejegyzett választható könyörgés, „alia oratio”: *Auxiliare, Domine, populo tuo, ut, sacrae devotionis proficiens incrementis, et tuo semper munere gubernetur et ad redemptionis aeternae pertineat, te ducente, consortium* (CO 366, fol. B^v). Jelenleg egyetlen magyarországi hagyomány írott emlékéből sem ismert, így az anyakódex provenienciája szempontjából perdöntő lehet. A *Sacramentarium Gelasianum* a virágvasárnap utáni szerda postcommuniója után közli a nép fölött mondott zárókönyörgésként (*oratio super populum*).²⁸ A *Sacramentarium Gregorianum* a töredéken látott asszignációval egyezően a vízkereszt utáni második vasárnapra írja elő, ugyancsak nép fölött mondandó könyörgésként,²⁹ noha az „oratio super populum” rendesen a nagybőjti hétköznapiok misepropriumának része, vagyis csak Hamvazószerdától kezdve közlik a misszálék. Az *Omnis terra*-vasárnaphoz rendelt ilyesféle könyörgés tehát kifejezetten archaikus elem, a nagybőjti szokások egységesülése előtti kor emléke. Hagyományozódására némi fényt vethet ugyanakkor, hogy a Vatikáni Apostoli Könyvtár őriz egy korai, 11. századi közép-itáliai monasztikus *missale notatumot*, amely töredékünkhöz hasonlóan („alia”) tartalmazza az *Auxiliare Domine populo tuo* orációt az *Omnis terra*-vasárnap postcommuniója után.³⁰ Egy másik, ugyancsak a Vatikánban őrzött 11. szá-

²⁵ MNZag fol. 40^r; MN1st_60 p. 32; MNS fol. 22^v; MPos_94 fol. 27^r.

²⁶ MS1484 fol. 13^r; MZag fol. 13^v; MQui fol. 24^r.

²⁷ MN1st_60 p. 33; MNS fol. 23^v; MPos_94 fol. 27^v; MS1484 fol. 13^v.

²⁸ PL74., 1095.

²⁹ PL78., 41.

³⁰ BAV_4770 fol. 14^r, digitálisan ld.: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.4770/30. E helyen köszönöm meg Kisdí Klárának, hogy felhívta figyelmemet a forrásra. A monasztikus úzusú kódex provenienciája máig vita tárgya; Subiaco, Teramo vagy más, Abruzzo tartomány-

zadi monasztikus szakramentárium szintén e vasárnap postcommuniója után közli „ad vesp̄eras oratio”-ként a szóban forgó ritka *Auxiliare Domine* könyörgést.³¹ A Pray-kódexben nem találjuk,³² és nem sikerült kimutatni az említett itáliai forrásokon túl sem hazai, sem külföldi szerkönyvből. Valószínűleg funkcióját vesztett szöveggént egyszerűen elhagyták az *Omnis terra*-vasárnap anyagából, és legfeljebb bűvópatak módjára bukkan fel hagyományörző monostorok kézírataiban.

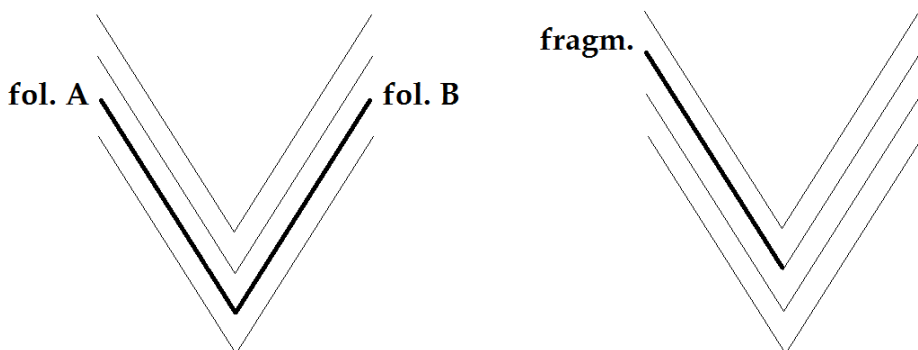
A fol. B^v első kolumnájának alján a vízkereszt utáni harmadik vasárnap (*Adorate Deum*) liturgikus anyaga kezdődik. A rubrikátor második vasárnapnak írja („D[omini]ca II”), amire két magyarázat adható: vagy vízkereszt nyolcadától számolta a vasárnapokat, vagy hibázott. A szóban forgó liturgikus anyag egységes a magyarországi hagyományokban, és a töredékünkön fennmaradt anyag nem különbözik attól. Figyelemre méltó ugyanakkor az epistola szöveghibájának javítása: a margón olvasható, idegen kéztől származó szópótlás („habentes”) jelzi, hogy a kéziratot ellenőrizték, vagyis az anyakódexet egykoron ténylegesen használták.

A gerincet erősítő pergamencsik hátoldali részén szöveg- és kottatöredékek látszanak: belül Hatvanadvasárnap (Dominica in Sexagesima) epistolájának vége, valamint a graduale és a tractus kezdete azonosítható, miként az 1. táblázat jelzi; ugyanitt kívül az epistola elejének nyomai fedezhetők fel. Az egykori levél *versója* került tehát belülre, *rectója* pedig kívülre. A vízkereszt utáni harmadik vasárnap (*Adorate Deum*) és Hatvanadvasárnap között az egykori kódexnek közölnie kellett az előbbi hátralévő anyagát, a vízkereszt utáni negyedik és ötödik vasárnap olvasmányait és könyörgéseit (az énekes tételeket az *Adorate Deum*-vasárnapról vették), valamint Hetvenedvasárnap teljes anyagát. Mindez körülbelül hat levelet igényelt. Ha az egykori kódexben kvaterniókat, azaz négy bifóliumból álló ívfüzeteket feltételezünk, akkor a gerincen lévő csik és a fűzést erősítő töredékek a borítóét követő ívfüzetből származnak. A *Regestum* bekötője egyetlen levelet használt fel a kötés megerősítésére: annak margójánál hosszú csikot hasított, azt varrta később a gerincbe, a fűzést megerősítő töredékeket pedig a maradék anyagból vágta ki (2. ábra).

ban lévő monostor szkriptóriumra jöhet számításba, vö. HILEY (1993), 351.; STÄBLEIN (1975), 134., valamint <https://liturgicum.irht.cnrs.fr/manuscrit/601839>; [https://usuarium.elte.hu/book/1584/view](http://usuarium.elte.hu/book/1584/view). (A letöltések ideje: 2023. nov. 5.)

³¹ BAV_P_F12 fol. 97^v, digitálisan ld.: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Arch.Cap.S.Pietro.F.12. A kézirat szkriptora az utolsó oldalon (fol. 209^v) egyértelművé teszi, hogy a forrás szerzetesi (monasztikus) szakramentárium: „loh[anne]s, qui d[icitur] Corb[us] et indignus diaconus et monachus scrip[sit].” (Kiemelés tőlem.) A forrásról ld. még: JOUNEL (1977), 34–34.; <http://musmed.eu/source/14744>. (A letöltések ideje: 2023. nov. 5.)

³² Vö. Pray fol. 37^v. A hivatkozott oldal a kódex szakramentárium fejezetébe tartozik (fol. 1^r–142^v), amelyben egy székesegyházi úzusú szerkönyv monasztikus adaptációját lehet felfedezni, vö. SZENDREI (2005), 149–151.; HORVÁTH (2019), 52–56. Emiatt nem meglepő az *Auxiliare Domine* könyörgés elmaradása.

2. ábra. A *Regestum* kötéseként fennmaradt pergamentöredékek feltételezett elhelyezkedése az egykori anyakódex egymást követő ívfüzeteiben

Zenei notáció

A *Regestum* kódextöredéke gondosan bejegyzett magyar (esztergomi) notációt tartalmaz, amely már Szigeti Kilián érdeklődését is felkeltette. Egy 1962-ben írt tanulmányában nagyon jó érzékkel mutat rá a később Szendrei Janka által részleteiben és történetiségében feltárt középkori magyarországi hangjegyrírás néhány jellemző tulajdonságára (a kötött *scandicus*, valamint a tagolt *climacus* hazai alapformáira), és annak bencés alkalmazására példaként a Pray-kódexet és „a tihanyi apátság 14. századi hangjelzett misekönyvét” említi.³³ (Ugyanitt bencés eredetűnek mond egy 1651–1652. évi kőszegi jegyzőkönyvön fennmaradt magyar notációs töredéket is, amelyről azonban Szendrei Janka vizsgálatai nyomán ma már másképp vélekedünk.³⁴) Szigeti tehát azonosította a magyarországi zenei notációt a Pisky-féle töredéken, és feltételezte, hogy annak egykori anyakódexét a bencések tihanyi monostorában készítették. Mielőtt a proveniencia kérdésére térnénk, vizsgáljuk meg részletesen a szóban forgó zenei notációt!

³³ SZIGETI (1962), 70., 73 (19. jegyzet).; ld. még: SZIGETI (1963), 154.

³⁴ SZIGETI (1962), 70–72 (3. kép). A töredék valóban kalligrafikusan írt, igényes, a 14. század második felében másolt magyar (esztergomi) notációt mutat, ám liturgikus rendje eltér attól, amiként Szigeti leírta. Nem tartalmaz matutinumba való antifónákat, amelyekből Szigeti hatot számolt, és ami alapján bencés eredetre következtetett, csak két nagy rezponzóriumot. Antifónákat kizárólag laudesből (jún. 26.) és vesperásból (jún. 29.) őrzött meg, mindkét csoportban ötöt-ötöt számolhatunk. A tételrend is az esztergomi egyházmegyes beosztással egyezik, azaz a töredék bizonyosan nem bencés eredetű, vö. CAO-ECE V/B, 104–105.; SZENDREI (1981), 104 (F 340).; SZENDREI (1985), 12 (nr. II.); „Szendrei-szekerény” F 340-es dossziéja. Bár ismeri Szendrei katalógusát, tévesen ismétli Szigeti vélekedését BARISKA (1992), 545–546.

A Pisky-féle töredék kottaszisztémája négy vörös színű vonalból áll, magassága 11 mm. A lejegyzésben alkalmazott hangjegyeket a 2. táblázat foglalja össze. A notátor *c*- és *f*-kulcsot használ, az előbbit esetenként *b-rotundum* előjegyzéssel; *custos* (őrhang) nem látható. A notáció szillabikus alapjele vékony befutó vonallal írt *punctum* vagy *tractulus*, önálló *virgát* nem találunk a jelkészletben. Az esztergomi notációra oly jellemző kerek *pest* és kötött *scandicust* nem egy mozdulattal, hanem két-három elemből összeállítva írja a notátor; fontos megjegyeznünk, hogy ez azonban nem a Szendrei terminusa szerinti „tagoló technika”, hiszen a hangok helyét jelölő kerek elemek („kanyarok”) és a szárak rendszerint összeérnek.

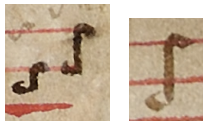

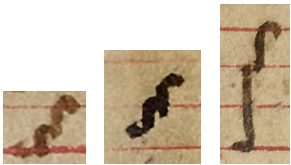
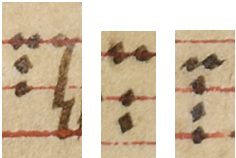

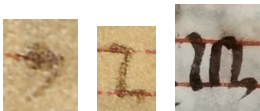
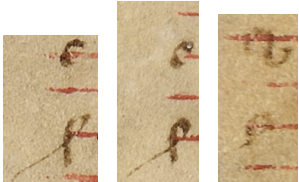

A derékszögű *clivis*nek két formája látható: a szekundlépésű hosszú, ferdén indított befutóvonalat kap, és így közel z-alakú; míg a tercet vagy annál nagyobb hangközt lépő felső hangja csupán egy rövidke vízszintes vonal, és ezáltal a neuma viszonylag keskeny. A *climacus* mindkét változata, a tagolt és a kötött is megtalálható a jelkészletben, ami jól ismert az esztergomi notációs hagyományból. A tagolt alapformát kivétel nélkül kettős *punctum*-mal indítja a notátor, a folytatást jelentő pontsor pedig függőleges. A kötött *climacus* a *clivis* írásmódjához hasonlóan keskeny, enyhe dőléssel írt neuma alakját ölti. A *torculus* és a *porrectus* egyaránt kisebb elemekből építkezik, bár az utóbbi előfordul egy tollvonással írva is.³⁵ A notáció tartalmaz *strophicust* és likveszcens jeleket.

Az összetett neumák között a *climacus resupinus* alakja érdemel további figyelmet. Az esztergomi szokásokban tagolt és kötött formában egyaránt előfordul, és mindkettőt megtaláljuk töredékünkön.³⁶ A neuma utolsó tagja hagyományosan *pes*, amelynek alsó hangja a tagolt *climacus* esetében kiváltja a pontsor utolsó hangját. A Pisky-féle töredéken szereplő összetételnél a függőleges pontsor utolsó eleméhez egy *virgaszerű* száras hang csatlakozik lazán, amit ismerünk ugyan a magyarországi emlékekből, de egyáltalán nem tipikus.³⁷ A kötötten írt *climacus resupinus* esetében pedig – ellentétben a töredéken látható példával – a *climacus* általában nem tercet fog át, azaz nem szekundmozgást jelöl, mert így a neumát záró *pes* számára nagyon kevés hely marad, és kissé torzulnak a hangcsoport arányai. A Pisky-féle töredéken kötött *climacus resupinusszal* jelzett dallamot esztétikai okok miatt jobb lett volna tagolt *climacusszal* írni. A notátor némi figyelmetlenségét mutathatja e megoldás, máskülönben zeneileg nem hibás, és nem okoz olvasási bizonytalanságot.

³⁵ Ld. a 2. táblázatban a *porrectus*ok között a másodikat és harmadikat.

³⁶ Ld. a 2. táblázatban az összetételek között a második és harmadik példát.

³⁷ Ld. pl.: MNZag fol. 259^r, vö. SZENDREI (2005), 240., 246. A sajátos mellékalak megjelenik a 13. század második felében másolt *Breviarium notatum Strigoniense* másodnotátorának neumái között is, vö. SZOLIVA (2021), 242.

<i>punctum</i>			
<i>pes</i>		<i>clivis</i>	
<i>scandicus</i>		<i>climacus</i>	
<i>torculus</i>		<i>porrectus</i>	
likvesz- cens neu- mák		<i>kulcsok</i>	
<i>strophicus</i>		<i>custos</i>	—
összetételek (<i>pes subbipunctis</i> , <i>climacus resupinus</i> , <i>torculus resupinus</i> stb.)			

2. táblázat. A Pisky-féle töredék zenei notációja

A Pisky-féle töredék notátorát összességében az esztergomi hagyomány alapján álló, megbízható zenei műveltségű zenészként jellemezhetjük, aki pontosan és következetesen készítette el kottás misekönyvét. Továbbra is kérdés azonban, hogy hol és mikor dolgozott. Állíthatjuk-e vajon, hogy a tihanyi bencés monostor egyik szerzetese volt, aki közösségében a 13. század első felére megszilárdult és a hazai egyházmegyékben általánosan elterjedt esztergomi kottairást gyakorolta?

Szigeti nem írt általánosságban arról, és források híján sajnos ma sem ismert, hogy a magyarországi bencések hangjegyrítés-választásának volt-e valamiféle általános szabálya, átvették-e az adott régió egyházmegyéinek notációját vagy inkább külföldi rendi forrásokét másolták tovább. A monostorok függetlensége miatt akár annak is van esélye, hogy nem volt egységes gyakorlat. A Magyar Királyság korai időszakából, a 11–12. századból vonalrendszer nélküli német neumairást tartalmazó írott emlékek maradtak fenn, a monasztikus eredetűek pedig mind töredékek.³⁸ A boldvai monostorhoz köthető, 12. századi végi Pray-kódexre átmeneti forrásként tekintünk, hiszen a német neumairás mellett – utólagos kezektől – megjelenik benne az esztergomi notáció korai, 13. század eleji formája.³⁹ Valójában a Pray-kódex az egyetlen bencés provenienciájú korai magyar forrás, amelyben esztergomi notációt találunk. A későbbi, szórványos emlékek kvadrát notációval készültek, a 16. században pedig – főképp Tolnai Máté pannonhalmi főapát (1500–1535) reformjai nyomán – ezen írásgyakorlat erősödött meg.⁴⁰ E bencés műhelyekből származó kései töredékeken a középkori magyar hangjegyrítés közvetlen hatása már nem mutatható ki.

A korai német neumas és a kései kvadrát gyakorlat közti átmeneti időszak, a 13. század elejétől a 15. század végéig ívelő háromszáz év tehát jókora fehér foltot jelent a magyarországi bencés kottairás történetében. Nem tudjuk, hogy milyen hangjelzéssel kottázott egyik vagy másik monostor, és ezért ha a korszakból felbukkanna egy monasztikus úzust mutató töredék, kizárólag a zenei tartalom és a megjelenés alapján nem tudnánk egy adott monostorhoz kötni. A Pisky-féle *Regestum* borítóján lévő *missale notatum* ezen átmeneti korban készült, és ezért szigorúan a notációra alapozva nem állíthatjuk sem bencés, sem tihanyi, sem egyházmegyés eredetét. Annyi bizonyos csupán, hogy a 16. század végén Tihanyban használták fel könyvborítónak.

A fenti paleográfiai elemzés fényében tehetünk azonban néhány megjegyzést.

³⁸ Vö. SZENDREI (1981), 17., 47.

³⁹ SZENDREI (2005), 195–209. Előkészületben van Gilányi Gabriella újabb notációelemzésének publikációja a Pray-kódex faksimile kiadásának tanulmánykötetében.

⁴⁰ SZENDREI (1981), 47., III (F 461, 463–466.); MZT I., 209.

Egyfelől a zenei notáció segít pontosabban meghatározni a Pisky-féle töredék korát. Noha Szigeti és Szendrei egyaránt 14. századnak tartotta, az újabb katalógusokban 15. századiként jelent meg.⁴¹ Mai ismereteink alapján a korábbi datálást erősíthetjük meg: a töredék kötötten írt, enyhén gotizáló esztergomi notációja a 14. századra, annak is inkább első felére tehető.⁴² Nem mond ennek ellent sem a betűírás elemzésénél fentebb megállapított *terminus post quem* (13–14. század fordulója), sem a *missale notatum* könyvműfajának említett sajátos élettörténete, sem az *Omnis terra*-vasárnap Alleluja-választása.

Másfelől bár a hazai bencések kottázási gyakorlatát nem tanúsítja egyetlen emlék sem a Pisky-féle töredék keletkezésének időszakából, mégis lehetséges, hogy magyar notációt írtak akkortájt. A monostorokhoz csatlakozóknak ugyanis nem kellett feltétlenül áttérniük egy „rendi notációra”, miként azt a 13. század közepétől elvárták a ferences vagy a domonkos szkriptoroktól, hiszen a bencéseknél – nem lévén központosított szerzetesrend – ilyesmi nem létezett. A koldulórendi közösségekben a kvadrát hangjelzés egyfajta identitáselemnek számított, így a karkönyvek másolásakor szigorúan tilos volt a helyi notációt használni.⁴³ Ezzel szemben a bencések elvben szabadon folytathatták a monostoron kívül korábban megtanult kottairást, és talán a monostori iskolákban is a hazai notációt oktatták az ifjaknak. Noha a ciszterciek már viszonylag korán egységes liturgikus és zenei arculatot mutattak Európában, mégis akad hazai példa ciszterci szerzetes esztergomi notációs lejegyzéseire a 13. század elejéről.⁴⁴ Nem elképzelhetetlen ugyanez egy magyar bencés monostorban sem a 14. század első felében.

⁴¹ SZIGETI (1962), 70.; SZENDREI (1981), 104 (F 345.); SZOVÁK (1996), 257.; *Paradisum plantavit*, 210.

⁴² Vö. a HUN-REN BTK Zenetudományi Intézetének Régi Zenetörténet Osztályán fejlesztett Magyar Neumakatalógus anyagával (<http://neuma.zti.hu/atekinto.asp>). (A letöltés ideje: 2023. nov. 5.)

⁴³ SZENDREI (1981), 45–47.; MZT I., 208–209.

⁴⁴ A 12. századi ún. *Admonti Biblia* második kötetének margójára a 13. század elején esztergomi notációval jegyzett le bencés (?) pszaltérium-antifónákat és ciszterci himnáriumot egy ismeretlen notátor, ld.: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. ser. nov. 2702, fol. 2^r–7^v, 10^r–11^r. A himnárium már a Clairvaux-i Szent Bernáthoz kötődő és a rendi liturgikus egységességet megteremtő reform (1139–1147) újdonságait tükrözi, mégis hazai notációval szerepel a margón. Vö. *The twelfth-century Cistercian hymnal I*, Bk I., 3–105.; KLUGSEDER (2010), 9–14.; KOVÁCS (2012); SZOLIVA (2020), 64–65.

Dallamváltozatok

A Pisky-féle töredék dallamait háromféle megközelítéssel vizsgálhatjuk: a *Regestum* borítóján fennmaradt zenei tartalmat az általános jellemzők felől a részletek felé tartva előbb a dialektus, majd az adott liturgikus szövegekhez tartozó dallamválasztás, végül a melodikus változatok szintjén elemezzük.

Dialektus szempontjából töredékünk határozottan a középkori Magyarország egyházmegyes hagyományaira jellemző pentaton dallamváltozatokat tükrözi, ellentétben például a középkori ferences és domonkos rendi énekeskönyvek jellemzően diaton dallamaival. A koldulórendi források nemcsak kottairásuk küllemében, hanem többek között zenei dialektusukban is különböznek a közép-európai egyházmegyes énekeskönyvektől.

A Pisky-féle töredék a fennmaradt énekes tételekhez egyetlen kivétellel ugyanazon dallamokat rendeli, mint az esztergomi karkönyvek: a karcsony nyolcadába eső vasárnap *Dominus regnavit decorem indutus* verzusú Allelujája nem az érsekség forrásaiból jól ismert és elmaradhatatlan 4. tónusú dallammal szerepel,⁴⁵ hanem egy külföldön széles körben elterjedt, de hazánkban eddig csak az Esztergomtól közvetlenül nem függő egyházmegyék és a ferencesek forrásaiban felbukkanó 2. tónusú dallammal.⁴⁶ E dallamtársítás miatt – noha a töredék zenei notációja szoros értelemben esztergomi – a dallamanyagot nem kapcsolhatjuk az érsekség vonzaskörzetében működő egyházi intézményhez.

Végül érdemes összevetni a töredék egyes dallamait a fontosabb középkori magyar források lejegyzéseivel, keresve a melodikus eltérések következetességeit.⁴⁷ Az esztergomi főforrások⁴⁸ dallamalakjaihoz képest nagyon csekély különbség mutatkozik, csupán „mikrováltozatokról” beszélhetünk. Nehéz a provenienciát tovább pontosítani ezek alapján, hiszen az egyes mellékanyagok diakrón változásai helyben is születtek ilyesféle mikrováltozatokat, azaz egy apró különbség nem minden esetben jelent feltétlenül hagyománybeli eltérést. Töredékünk az Esztergomtól eltérő ponto-

⁴⁵ MNS fol. 11^v, vö. Kovács (2022), 153.^{*}, 240 (II. 30.).

⁴⁶ MNZag fol. 28^r; GrFutaki fol. 1^v; GrNitr fol. 8^r; GrOFM_123 fol. 27^r stb., vö. Kovács (2022), 87.^{*}, 83 (I 39).

⁴⁷ A melodikus változatok összevetéséhez komoly segítséget nyújt a HUN-REN BTK Zenetudományi Intézetének Régi Zenetörténet Osztályán fejlesztett Melodiarium Hungariae Medii Aevi Digitale középkori magyarországi dallamtár (<http://melodiarium.zti.hu/>). (A leltétek ideje: 2023. nov. 5.)

⁴⁸ Az MNS és a GrStr számít az esztergomi miseénekek főforrásának.

kon hol nyitrai,⁴⁹ hol brassói,⁵⁰ hol ismeretlen mellék hagyomány forrásával⁵¹ mutat egyezést, néhol egyszerre többel is,⁵² sőt esetenként más kódexből nem ismert apró különbségeket is tartalmaz.⁵³ Minthogy a mellék hagyományokból rendelkezésre álló említett források egyike sem emelkedik ki dominánsan, a jelen forráshelyzet mellett meg kell elégednünk azzal, hogy a Pisky-féle töredék dallamváltozatai egy, az esztergomi érsekségtől liturgikus értelemben távolabb eső magyarországi egyházmegyés szokásrend hatását tükrözik.

Összegzés. A Pisky-féle töredék provenienciája

A liturgikus tartalom részletes vizsgálatával, valamint a paleográfiai és dalamtörténeti elemzés tanulságaival újra megkísérelhetjük a válaszadást a Pisky-féle töredék provenienciájára vonatkozó kérdésekre: hol és milyen környezetben, mely liturgikus és zenei hagyomány írásbeli tanújaként, mikor készült töredékünk anyakódexe? A kérdések közül a keletkezés idejére vonatkozó bizonyul a legkönnyebbnek, miként azt fentebb érintettük. A betűírás jellegzetességei és az esztergomi notáció megjelenése alapján, egy sajátos Alleluja-dallam jelenléte és a könyvműfaj (*missale notatum*) figyelembevételével kódexünk másolása a 14. század első felére tehető. Zenei szempontból, miként a hangjelzés és a dallamok vizsgálata megerősítette, egy korabeli egyházmegyés mellék hagyomány, egy Esztergomtól közvetlenül nem függő püspökség zenei szokásrendje sejlik fel, amelyet azonban közelebről meghatározni – megfelelő zenei kontrollforrás híján – ma nem lehetséges. A liturgikus hagyomány mibenléte a szöveges tételek (olvasmányok, könyörgések) filológiai-történeti vizsgálatának eredményeivel árnyalható tovább. A karácsony nyolcadába eső vasárnap anyagának archaikus orációbeosztása, és még inkább az *Omnis terra*-vasárnap *Auxiliare Domine populo tuo* kezdetű számfeletti postcommuniója hagyományörző liturgikus gyakorlatot jelez. Az utóbbi kifejezetten ritkaságnak számít, két 11. századi itáliai monasztikus forráson kívül nem találtunk hozzá párhuzamot, töredékünk zenei arculatába pedig egyáltalán nem illeszkedik.

⁴⁹ Intr. *Adorate Deum* (fol. B^v): „filiae Iudae”, vö. GrNitr fol. 18^r.

⁵⁰ Pl.: Gr. *Speciosus forma* (fol. A^v): „Eructavit cor meum”, vö. GrBrass2 fol. 22^r.

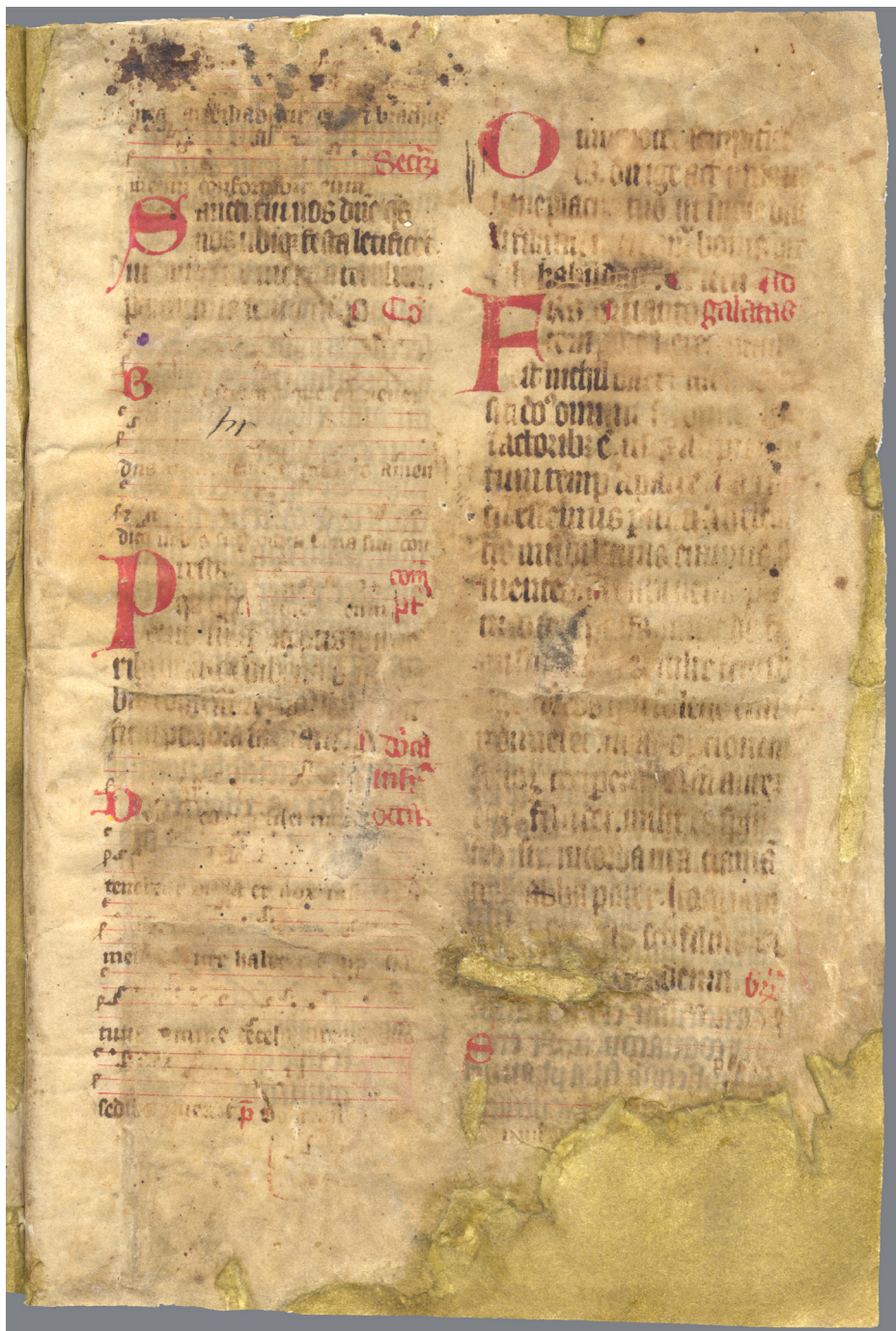
⁵¹ Pl.: Comm. *Tolle puerum et matrem* (fol. A^v): „vade in terram Iuda”, vö. GrFutaki fol. 15^v; Off. *Iubilate Deo universa* (fol. B^r): „venite et audite”, vö. MN1st_60 fol. 16^r.

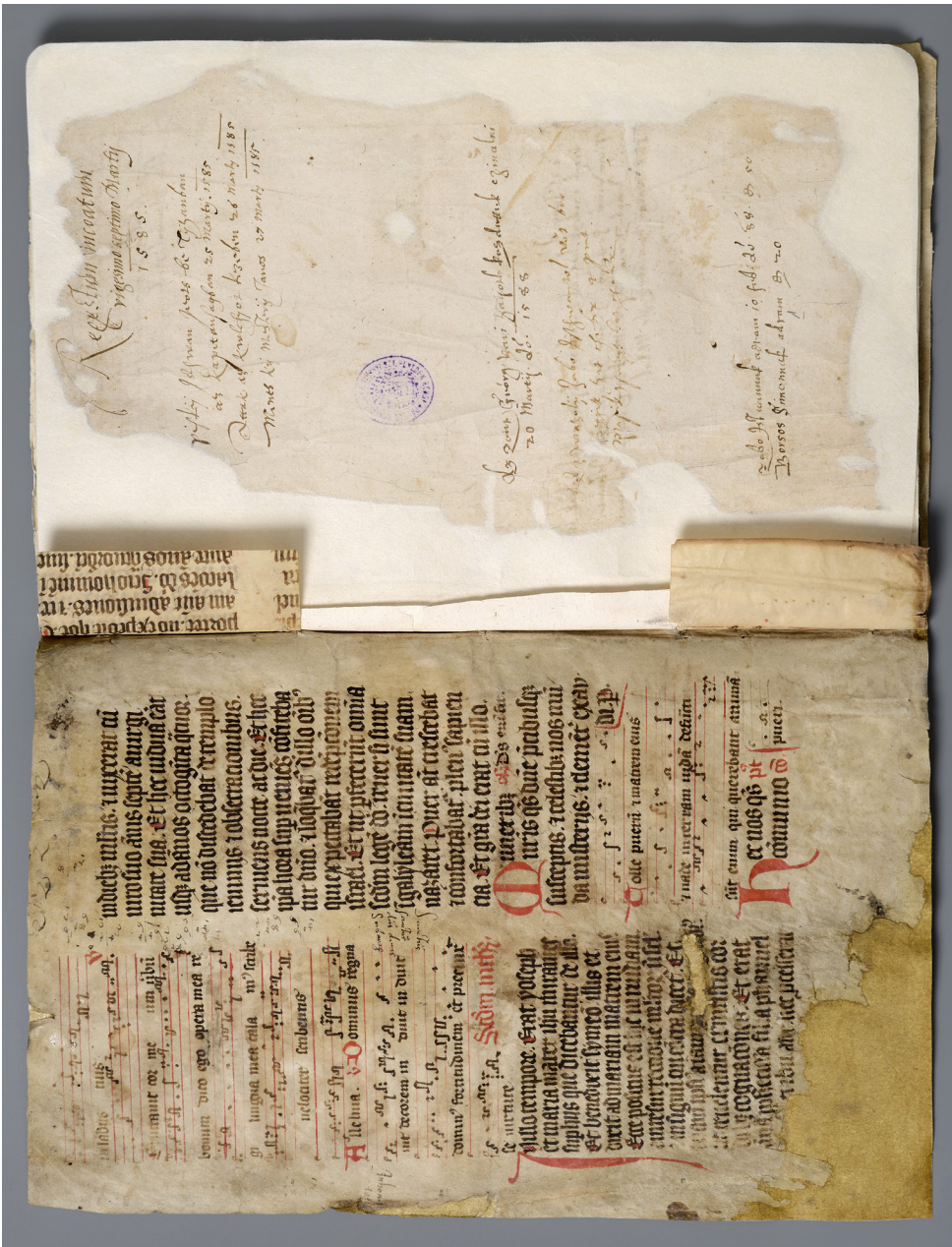
⁵² Pl.: Comm. *Dicit Dominus implete* (fol. B^r): „implete hydrias”, vö. GrNitr fol. 17^v; GrBrass2 fol. 27^r; MN1st_60 fol. 16^v.

⁵³ Ld. pl.: Comm. *Tolle puerum et matrem* (fol. A^v): „et vade in terram”; Comm. *Dicit Dominus implete* (fol. B^r): „fecit Iesus primum”; Off. *Iubilate Deo universa* (fol. B^r): „psalmum dicite” stb.

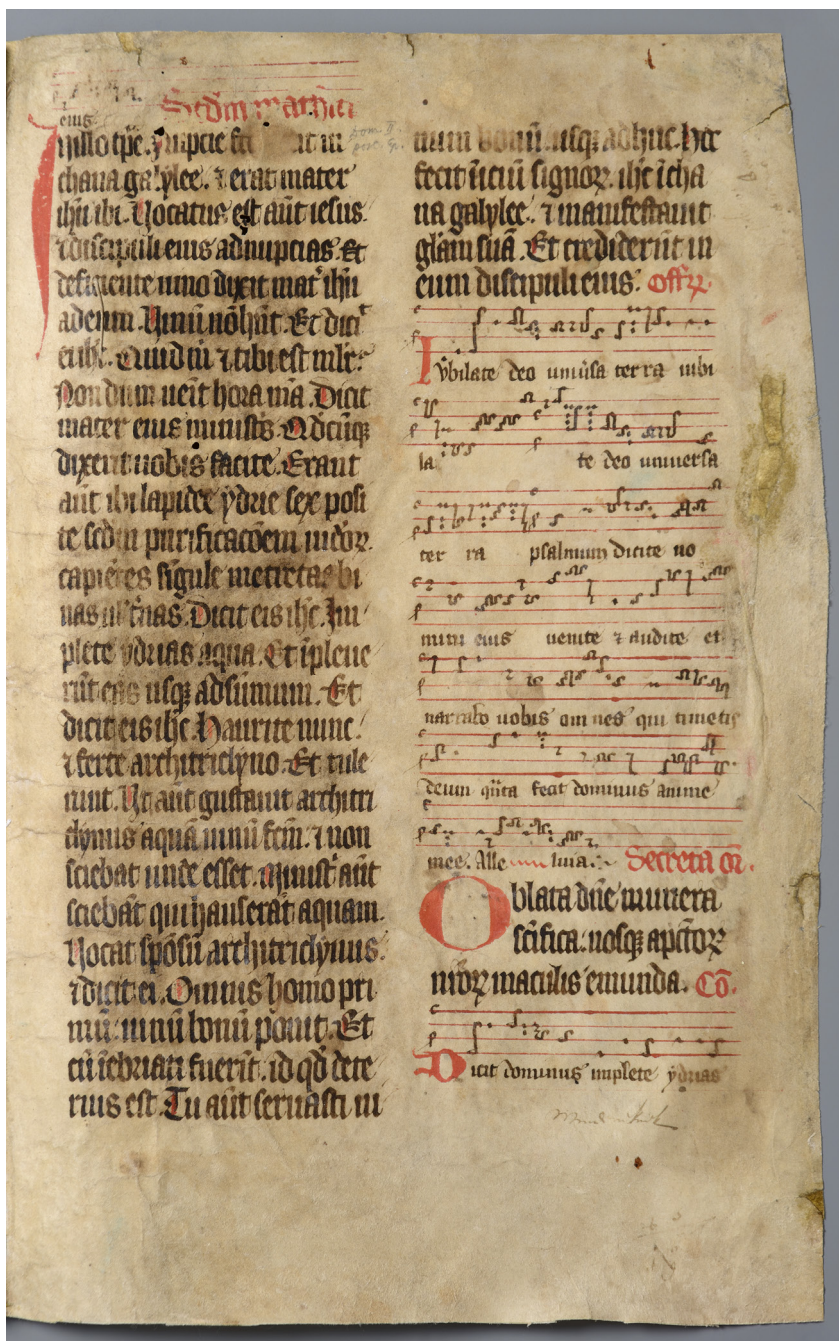
Legalább kétféle hagyományréteget azonosíthatunk tehát a Pisky-féle töredék anyakódexében: archaikus és monasztikus párhuzamú szöveganyagot és egy kortárs magyarországi egyházmegyés hagyomány zeneiségét. A szóban forgó *missale notatum* eszerint úgy jöhetett létre, hogy lejegyzője egy kötetbe másolta saját, regionális énekhagyományának tétéleit és egy, már a 14. század elején is régiesnek számító szöveges szakramentárium könyörgés- és olvasmányanyagát. A szövegforrás monasztikus kötődése az elmondottak alapján erősen valószínűsíthető, és ezért a Pisky-féle töredék bencés eredetének, akár tihanyi lejegyzésének is komoly esélye van. Életszerűnek tűnik az a felvetés is, hogy a mohácsi vést követően, illetve 1534-ben, amikor a szerzeteseknek el kellett hagyniuk Tihanyt, hogy az királyi végvárként 75 éven át az északi országrészt védelmezze, a *missale notatumot* nem vitték magukkal. A kódex akkortájt már nemigen lehetett hasznukra, valószínűleg elavult szerkönyvként tekintettek rá, és egyszerűen maguk mögött hagyták. Pisky István kapitány íródeákjai közül bárki rátalálhatott 1585 körül a sekrestyében vagy az egykori szkriptóriumban, amikor épp a készülő *Regestum* papírlapjait igyekezett összefogni, és felhasználhatta néhány levelét leendő kézírata borítójául.

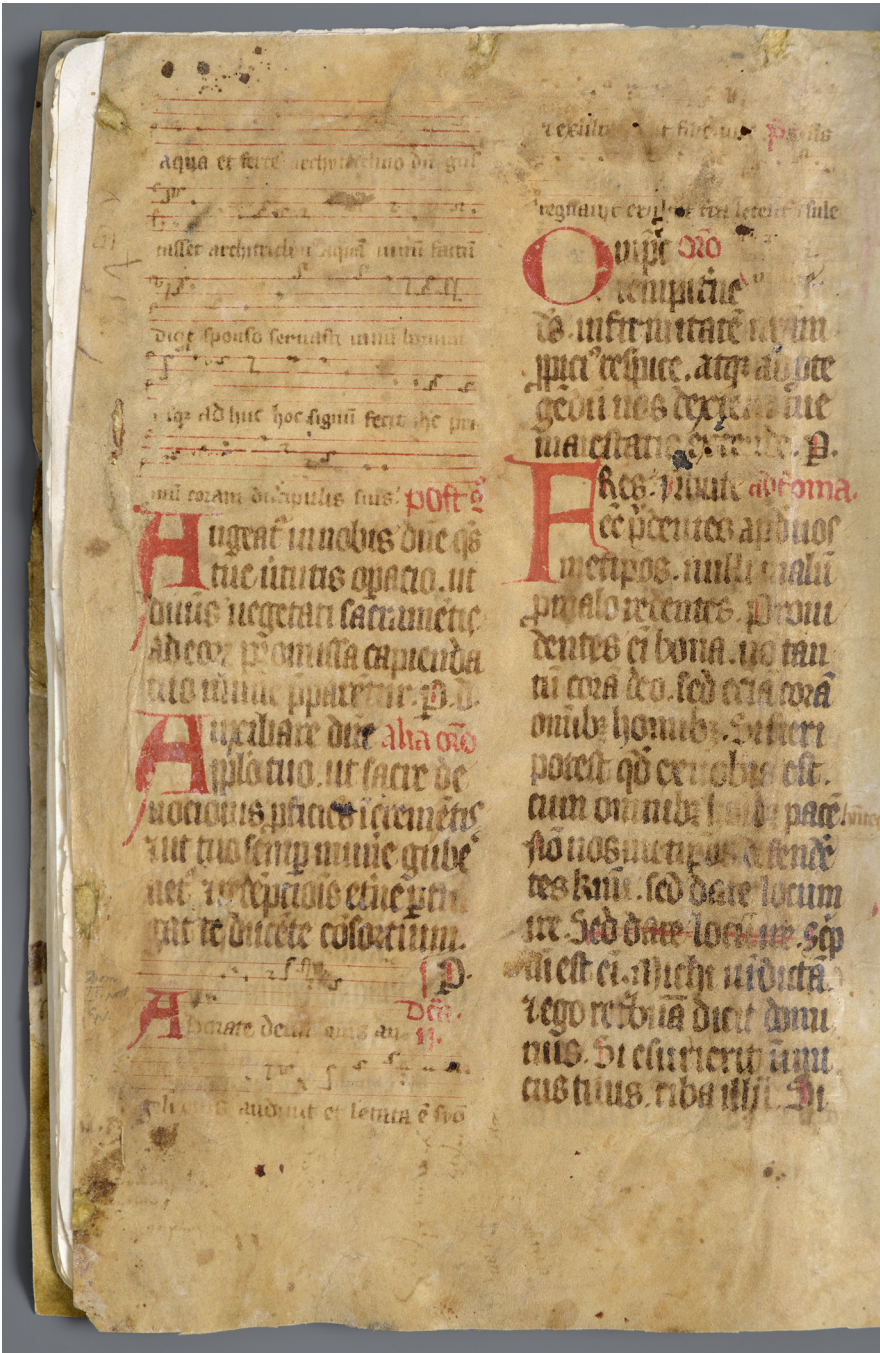
Igazolódni látszik tehát Szigeti Kilián ugyan kodikológiai és liturgiátörténeti érvek nélkül, de jó érzékkel tett feltételezése: a Pisky-féle töredék a 14. századi tihanyi bencés liturgikus és zenei élet emléke lehet. Ha gondolatmenetünk igaz, akkor töredékünk egyedülálló értékű: tanúsítja, hogy a 14. századi tihanyi bencések miseliturgiája – legalábbis a fennmaradt ünnepek esetében – zenei szempontból nem különbözött lényegesen a székesegyházakétól, és a szerzetesek ugyanazt a kottairást használták, mint a püspöki szkriptóriumok írnokai. Nyilvánvalóan más volt a helyzet a zsolozsma terén, hiszen a bencés (monasztikus) officium más szerkezetű, eltérő tételkészletű, mint a katedrálisoké. Nincs okunk feltételezni ugyanakkor, hogy a korabeli bencések a zsolozsma szerkönyveiben másképp kottáztak volna, mint a miséhez tartozókban. Ha kezünkbe kerülne egy esztergomi hangjegyekkel notált, eddig ismeretlen 13–14. századi monasztikus antifonále vagy *breviarium notatum* részlete, meggyőzően erősítené a Pisky-féle töredék tihanyi bencés provenienciájáról szóló elméletünket.

1. kép. A Pisky-féle töredék előoldala kívülről (fol. A^r)

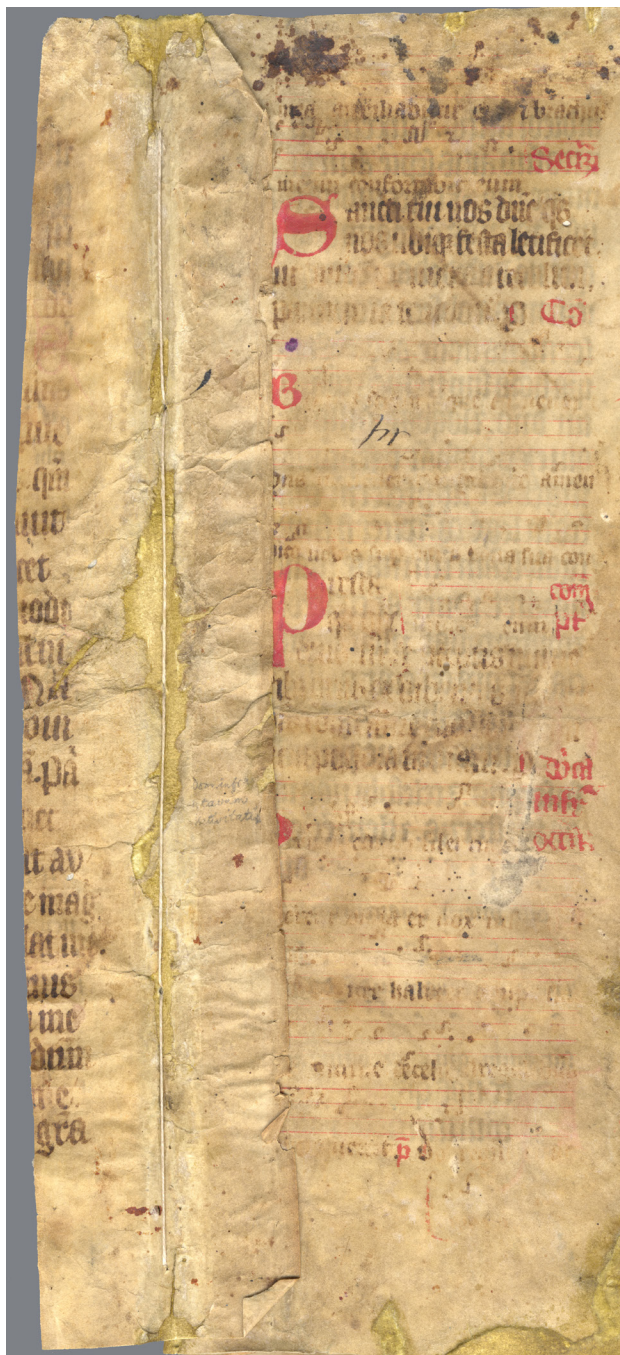

2. kép. A Pisky-féle töredék előoldala belül (fol. A^v) a füzést erősítő csikkokkal (fragm.) és a Regestum címlapjával

3. kép. A Pisky-féle töredék hátoldala belül (fol. B^r)

4. kép. A Pisky-féle töredék hátoldala kívül (fol. Bv)

5. kép. A gerinccsík (fragm.)

Források

- BAV_4770 = *Missale notatum Sublacense*, s. 11./1, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 4770.
- BAV_P_F12 = *Evangelistarium et sacramentarium de tempore ac de sanctis*, s. 11., Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Archivio di San Pietro F.12.
- GrBrass2 = *Graduale Brassoviense II*, s. 15., Sibiu, Biblioteca Muzeului Brukenthal, Ms. 759.
- GrFutaki = *Graduale Francisci de Futak*, 1463, İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, Deissmann 68.
- GrNitr = *Graduale Nitriense*, s. 16./1, Bratislava, Slovenský národný archív, 67.
- GrOFM_123 = *Graduale OFM*, s. 14./1, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Cod. lat. 123.
- GrStr = *Graduale Strigoniense cardinalis Thomae Bakócz*, s. 15., Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 1a–b.
- MNIst_49 = *Missale notatum*, ca. 1300, İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, Deissmann 49.
- MNIst_60 = *Missale notatum*, ca. 1300, İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, Deissmann 60.
- MNS = *Missale notatum Strigoniense*, ante 1341, Bratislava, Štátny archív, EC Lad 3.
- MNZag = *Missale notatum Zagrabiense*, s. 13./1, Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner, Cod. 1/43.
- MPos_94 = *Missale Posoniense („H”)*, s. 14., Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 94.
- MQui = *Missale Quinqueecclesiense*, impr. Basel, 1487.
- MS1484 = *Missale Strigoniense*, impr. Nurembergae, 1484.
- MZag = *Missale Zagrabiense*, impr. Venetiis, 1511.
- Pray = *Pray-kódex*, 1190–1200, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 1.
- Regestum = Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Tihanyi Apátság Levéltára, Fasc. 37. nr. 1.

Bibliográfia

- Antiphonale Varadinense* = *Antiphonale Varadinense s. XV. III. Tanulmányok/Essays*, ed. CZAGÁNY, Zsuzsa, Budapest, 2019 (Musicalia Danubiana 26/3.).
- BARISKA István (1992), A Kőszegi Levéltár kódextöredékeinek történeti háttéréhez, *Vasi Szemle*, 46/4, 537–547.
- CAO-ECE V/B = *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae. V/B Esztergom/Strigonium (Sanctorale)*, redigit Andrea Kovács, Budapest, 2006.
- CO = *Corpus Orationum*, ed. MOELLER, Eugenius OSB – CLÉMENT, Ioannes Maria – COPPIETERS 'T WALLANT, Bertrandus, Turnhout, 1993–2004 (Corpus Christianorum Series Latina 160.).
- Ecsedy Báthory István végrendelete* = *Ecsedy Báthory István végrendelete 1603*, közr. VADÁSZ Veronika, Szeged, 2002 (Fiatall Filológusok Füzetek – Korai újkor 1.).
- ERDÉLYI László (1905), Pisky István tihanyi kapitány számadáskönyve 1585–1588. 1–2. közlemény, *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 17, 133–155., 177–227.
- FÖLDVÁRY Miklós (2008), *Rubrica Strigoniensis: A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei*, Doktori disszertáció, Budapest.
- HILEY, David (1993), *Western Plainchant: A Handbook*, Oxford.
- HORVÁTH Balázs (2019), A Pray-kódex kalendáriuma és szanktoráléja európai összehasonlításban, in *Írások a Pray-kódexről*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes – HORVÁTH Balázs, Budapest, 47–63.
- HUGHES, Andrew (1982), *Medieval Manuscripts for Mass and Office: A Guide to Their Organization and Terminology*, Toronto.
- JOUNEL, Pierre (1977), *Le culte des saints dans les basiliques du Latran et du Vatican au douzième siècle*, Rome (Collection de l'École Française de Rome).
- KLUGSEDER, Robert (2010), Die Notation des Hymnars der Admonter Riesenbibel, *Codices Manuscripti*, 73/74, 9–14.
- KOVÁCS Andrea (2012), A csatári Biblia hangjelzett tételei, *Magyar Egyházzene*, 19/1, 39–46.
- KOVÁCS Andrea (2022), *A középkori liturgikus költészet magyarországi emlékei. Alleluják – Kritikai dallamkiadás*, Budapest (Musica Sacra Hungarica 5.).
- MZT I. = *Magyarország zenei története I. Középkor*, szerk. RAJECZKY Benjamin, Budapest, 1988.
- Paradisum plantavit* = *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, szerk. TAKÁCS Imre, Pannonhalma, 2001.
- PL74. = *Patrologiae Cursus Completus... Series Latina*. Tomus LXXIV, accur. Jacobo Paulo MIGNE, Parisiis, 1850.
- PL78. = *Patrologiae Cursus Completus... Series Latina*. Tomus LXXVIII, accur. Jacobo Paulo MIGNE, Parisiis, 1862.

- PRT X. = ERDÉLYI László (1908), *A Tihanyi Apátság története. Első korszak (1055–1701)*, Budapest.
- RÓMER Flóris (1879), Tihanyi vár regestuma 1585–1590-ig. 1–2. közlemény, *Történelmi Társ*, 124–142., 565–582.
- STÄBLEIN, Bruno (1975), *Schriftbild der einstimmigen Musik*, Leipzig (Musikgeschichte in Bildern III/4.).
- SZENDREI Janka (1981), *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Budapest (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez I.).
- SZENDREI Janka (1985), *Kottás kódextörödékek a magyar középkorból. Kiállítás az MTA Zenetörténeti Múzeumban*, Budapest.
- SZENDREI Janka (2005), *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*, Budapest.
- SZIGETI Kilián (1962), A magyar középkor zenei emlékei Szombathelyen, *Vasi Szemle*, 16/2, 64–73.
- SZIGETI Kilián (1963), Denkmäler des Gregorianischen Chorals aus dem ungarischen Mittelalter, *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, T. 4, Fasc. 1/2, 129–172.
- SZOLIVA Gábor (2020), *A középkori zágrábi zsolozsma himnusz dallamai a fennmaradt kottás források tükrében*, Doktori disszertáció, Budapest.
- SZOLIVA, Gábor (2021), Treasures Uncovered in the Library of the Archdiocese and the Cathedral Chapter of Zagreb. Reconstructing the Sanctorale of Esztergom Cathedral's 13th-Century Notated Breviary, *Arti musices*, 52/2, 235–260.
- SZOVÁK Kornél (1996), A tihanyi várkapitány kódexlapba kötött regestuma, in *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*, III, szerk. TAKÁCS Imre, Pannonhalma, 257.
- The twelfth-century Cistercian hymnal I. = The twelfth-century Cistercian hymnal I. Introduction and Commentary*, ed. WADDELL, Chrisogonus, Kentucky, 1984 (Cistercian liturgy series 1.).
- TÓTH Péter (2007), Újabb kódextörödékek az Egyetemi Könyvtárban, in *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, XIII, főszerk. SZÖGI László, Budapest, 87–127.

Gábriel Szoliva OFM

On the Binding of the Book of Accounts of István Pisky, Castellan of Tihany Written between 1585 and 1589

Fragments of a 14th-Century *missale notatum* in Pannonhalma

The *Regestum*, the book of accounts of the Castellan, István Pisky written as a paper-manuscript between 1585 and 1589 – now kept in the Archives of the Pannonhalma Archabbey – is a historical source of great value of the monastery of Tihany from its border-fortress-period of vicissitudes destitute of Benedictine monastic life. The manuscript containing the accounts of receipts and expenses registered by the castellan's scribes is covered with the bifolium of a *missale notatum*, i.e., a missal with musical notation. The content of this special mediaeval cover was earlier examined by László Erdélyi OSB, Kilián Szigeti OSB, Janka Szendrei and László Dobszay. Based on the history of the *Regestum*, Szigeti considered it to be of Benedictine origin from Tihany, but he did not research in depth its liturgical and musical content. Janka Szendrei did not deem the Benedictine origin properly verified, she considered its musical notation to belong to the tradition of Esztergom. In the light of the available mediaeval domestic and foreign liturgical sources and making use of the possibilities offered by the newer databases of the comparative history of liturgy and melodies, and those of research in musical palaeography, the present paper examines anew the codex fragment used as a binding of Pisky's book of accounts. The scrupulous analysis of the liturgical texts (readings and prayers) reveals many archaisms, which are unknown in Hungarian mediaeval sources. In this respect, an optional postcommunion (*Auxiliare Domine populo tuo*) recorded in second position can be conclusive as for the fragment's provenance: it was found only in two 11th-century Italian monastic sources. The fragment's musical notation is minutely examined, which is strictly speaking of the Esztergom-type and fits in well with its specimens known from the first half of the 14th century. The melodic analysis covers three aspects: (1) we examine the dialect of the repertory, which is pentatonic in accordance with the diocesan customs of Central Europe; (2) we touch upon the chant settings, which can reflect the customs of a diocese independent of Esztergom; (3) and we search for characteristic melodic variants, which also indicate a tradition of this kind that cannot be exactly defined yet for the time being. Based on the writing of letters and the musical notation, the fragment's age can be related to the first half of the 14th century. Two layers can be separated in the liturgical content: an archaic text showing some monastic parallelism and a contemporary diocesan chant repertory. The codex once having included the fragment might even have been composed in a way that the scribe copied the items of his regional musical tradition and the text of an archaic sacramentary into the

same volume. Since the monastic relationship of the textual source can firmly be rendered probable, it has a serious chance that the parchment cover of Pisky's book of account is really of Benedictine origin and was truly copied in the scriptorium of Tihany. It is a realistic assumption that the monks leaving the monastery at the beginning of the 16th century left behind the outdated *missale notatum*, and one of the in-coming scribes made the manuscript's cover from the pages of this volume. If our train of thoughts is correct, the fragment in question verifies that at the beginning of the 14th century the Benedictines in Tihany used the same musical notation in the monastery as the scribes of the cathedrals, and their chants for mass were not substantially different either from the ones sung in cathedrals (at least at Christmastide and around Epiphany).

ISSN 2064-4205

Kiadja a Pannonhalmi Főapátság
Felelős kiadó Hortobágyi T. Cirill
A kiadást gondozta a Bencés Kiadó
Olvasószerkesztő Takács Melinda
A borító Schmal Róza munkája
Műszaki szerkesztő Egyházi Péter
Tördelte Somorjai Gabi
A nyomás és kötés a Palatia Nyomda és Kiadó munkája
Felelős vezető Radek József